

AZƏRBAYCAN TIKMƏLƏRİ

Gülzadə Abdulova
tarix üzrə fəlsəfə doktoru

Açar sözlər: tikmə, pilək, pəmək, zərəndaz, güləbətın, rəcə, həddə, başmaqüzlüyü, uzunboğaz çəkme, yəhər bəzəkləri.

Azərbaycanda geniş inkişaf etmiş 50-dən çox ev peşəsi və sənət növü arasında tikmə sənəti özünəməxsus yer tutur. Yurdumuzun zəngin və əsrarəngiz təbiəti, insanların yüksək zövqü, tükənməz istedadı, xammal bolluğu və maddi-məişət ehtiyacları tikmə sənətinin inkişafını şərtləndirmişdir.

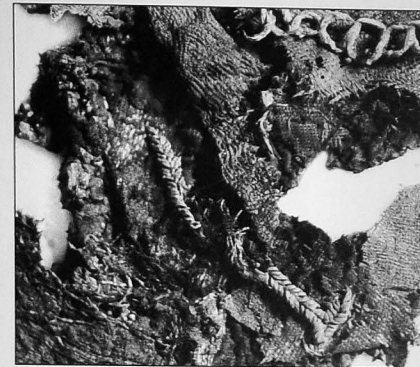
Orta əsrlərdə bütün Avropada yayılmış Azərbaycan ipəyi bu şöhrəti XIX əsrin sonlarına qədər qoruyub saxlamışdır. Təsədüfi deyil ki, avropalılar qədim Azərbaycan şəhəri Şamaxını "ipək anbarı" adlandırdılar. Şamaxı ilə yanaşı, Təbriz, Qarabağ, Gəncə, Şəki ipəkçiliyin geniş inkişaf etdiyi bölgələr idi. Həmin bölgələrdə istehsal olunan ipək sap və parçalar tikmə sənəti üçün zəngin mənbə rolunu oynamışdır.

Azərbaycanda tikmə sənətinin inkişafında metalışləmə sənətinin də bilavasitə rolu olmuşdur. Belə ki, güləbətın və zərəndaz (pilək və pəmək) tikmə üsulu metalışləmə sənəti ilə bağlı olaraq yaranıb inkişaf etmişdir. Qədim tarixə malik olan güləbətın tikmə üsulu üçün əsas xammal hesab olunan qızıl, gümüş və mis tellər (simlər) "həddə" adlanan alət vasitəsilə çəkilirdi. Bunun üçün metal əridilərək rəcəyə tökülür və rəcənin böyükdən kiçiyə doğrudeşiklərindən növbə ilə keçirilir nəticədə metal tellər əmələ gəlirdi (1, s.383-384). Sonralar metal tellərin sənaye üsulu ilə hazırlanması və Azərbaycana gətirilməsi güləbətın və məlilə tikmə üsullarının inkişafını sürətləndirmişdir.

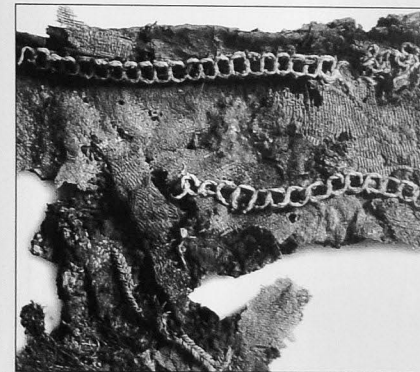
Zərəndaz tikmə üsulunda istifadə olunan bəzək elementləri zərgəriliyin geniş yayılmış üsullarından biri olan çaxmaqəlib (döyməqəlib) üsulu ilə hasilə gətirilirdi. "Pilək" adlanan material isə əsasən tranzit ticarəti vasitəsilə Azərbaycana gətirilirdi.

Tikmə sənətinin tarixi haqqında dəqiq məlumat söyləmək mümkün deyildir. Bu haqda ilk maddi dəlillər Mingəçevir arxeoloji abidəsindən əldə edilmiş materiallarla təsdiqini tapır. Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin Arxeologiya fondunda mühafizə olunan və müasir dövrümüzə qədər gəlib çatmış tikmə nümunələri (AF23596; AF24335) xalqımızın bu sənətin sirlərinə çox qədim zamanlardan yiyələndiyini sübut edir. V - VII əsrlərə aid edilən tikmə qalıq-

ları qondarma üsulu ilə dəri parça üzərinə əlavə edilməklə ipək və güləbətın sapla icra olunmuşdur. Dərinin üzərini zəncirvari və sünbülvari formaya malik naxış silsiləsi bəzəyir. Belə naxış elementinə qədim dövrə aid bədii məmulatlar üzərində tez-tez rast gəlinir. Böyük tarixi və bədii əhəmiyyətə malik bu qədim tikmə qalıq-

2

3

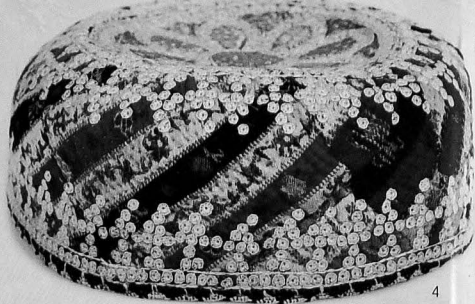
ları Azərbaycan ərazisindən tapılan ən qədim nümunələrdir. Həmin tapıntıların geyim və ya yəhər qalıqları olduğuna dair fikir söyləmək çox çətin olsa da, onları tikmə sənətinin tarixini işıqlandıran misilsiz dəlil hesab etmək mümkündür.

VII əsrə aid "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanında tikmə sənətimiz haqqında, dolayı yolla olsa belə, məlumat verilir. Bildiyimiz kimi, yaxın keçmişə qədər hər bir qız nişanlısı üçün köynək tikər, yaxasını müxtəlif tikmələrlə bəzayardı. Dastanın "Qam Bөрөнün oğlu Bamsı Beyrək" boyunda Yalancuğun gətirdiyi köynəyi tanımaq üçün məhz Beyrəyin nişanlısı Banıçıqəyə müraciət olunur: "... Biz bunu tanımayız, adaqlusuna aparın, görsün. Ol yaxşı biltür. Zira ol dikübdür, yenə ol tanır" (2, s.58).

Azərbaycanın qədim şəhərlərindən biri olan Naxçıvanın Xarabagilan abidəsindən XII əsrə aid qəbirdən aşkar edilmiş digər tikmə nümunəsi öz tarixi və bədii əhəmiyyəti baxımından olduqca qiymətli (AF24335a). Yüksək bədii keyfiyyəti ilə insanı valeh edən bu əsər, Azərbaycan incəsənətinin nadir incilərindən biridir. Yüngül, şəffaf qaz parçasının üzərində qızıl, qırmızı, yaşıl, mavi, qara rəngli ipək saplarla tikilmiş yarpaqlı qönçələrin sahədə ritmik təkrarından ibarət olan tikmə nümunəsi əsrlər boyunca torpaq altında qalmasına baxmayaraq öz şux və gözəl rənglərini qoruyub saxlamışdır. Bu yerli təbii boyaların keyfiyyətinə dəlalət edir. İstanbulda yerləşən Mərmərə Universitetində aparılan kimyəvi təhlillər nəticəsində adçıkilən tikmədə istifadə olunmuş boya tərkiblərinin: qırmızı - alizarin-purpurin (rubia tinctorum); sarı - tanin törəmələri (Quercus infectoria Olivier/Quercus ithaburensis Decaisne); yaşıl - indiqotin (Isatis tinctoria L./Indigofera tinctoria L) və s. ibarət olduğu təyin edilmişdir. Tikmə bu gün "qaytaq tikməsi" adı ilə tanınan üsulla tikilmişdir. Hal-hazırda bu tikmə texnologiyası yalnız Dağıstanda qorunub saxlansa da, onun ən qədim nümunəsinin Azərbaycan ərazisindən tapılması bu yerlərin əhalisinin onun sirlərinə çox qədim zamanlardan bələd olduğunu söyləməyə əsas verir. Bu fikri tikmənin istehsal texnologiyasının çətin toxuculuğu ilə analoji oxşarlıq təşkil etməsi də təsdiq edir.

Orta əsrlərdə Azərbaycanın Təbriz, Ərdəbil, Gəncə, Şamaxı, Bərdə şəhərləri tikmə sənətinin əsas mərkəzləri hesab olunurdu. XVI əsrdə Təbrizdə Səfəvi şahlarının xüsusi karxanaları var idi. Tarixi mənbələrə görə, 1530-cu ildə Şah Təhmasibin kənzlərindən 20 nəfərinə Təbrizdəki xüsusi toxuculuq karxanasında güləbətin tikmə üsulu öyrədilmişdir (3,s.496). Təsədüfi deyil ki, XVI-XVII əsrlər Azərbaycan incəsənətinin, o cümlədən parça və bədii tikmə sənətinin çiçəklənmə dövrü hesab olunur. Həmin dövrlərə aid tikmə nümunələri Metropolitan, Viktoriya və Albert, Luvr, Ermitaj, Topqapı sarayı və s.kimi məşhur muzey və şəxsi kolleksiyaların qiymətli eksponatları sırasında (4).

Azərbaycan tikmələri vaxtilə müxtəlif beynəlxalq sərgilərdə nümayiş olunmuşdur. Belə sərgilərdən biri haqqında məlumat verən A.S.Piralov yazırdı: Ümumdünya sərgisinin Qafqaz şöbəsində qızıl və gümüş tellərlə tikilmiş güləbətin tikmələri də yer almışdır. Onların arasında Şuşadan göndərilən qızıl və gümüşlə işlənmiş olduqca gözəl atlas "Namazlıq"ı xüsusi qeyd etmək la-

4

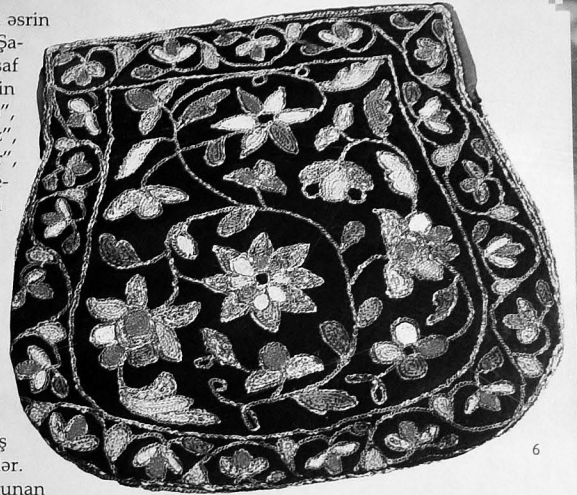
5

zımdır (5, s.49). XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın Bakı, Şamaxı, Şuşa, Gəncə, Şəki kimi inkişaf etmiş şəhərlərində tikmə sənətinin ənənəvi sahələri olan "güləbətin", "pilək", "muncuq", "təkəlduz", "zərənduz", "quşgözü", "hamar", "doldurma" və s. tikmə növləri geniş tətbiq edilməkdə idi. Bununla yanaşı, "mənilə", "qondarma" (bu tikmə növü Azərbaycanın ayrı-ayrı bölgələrində "oturtma", "yapma", «pitikləmə» və "pitik vurma" adları ilə məlumdur) (6,s.66) həmçinin "şəbəbəbənd", "xaç" tikmə növləri də yayılmağa başlamışdı.

Azərbaycanın, demək olar ki, bütün bölgələrində qadınlar çöltəsərüfat işlərindən əlavə, öz boş vaxtlarını tikmə tikməklə keçirirdilər. Demək olar ki, məişətdə istifadə olunan əksər ev müəlləfatını qadınlar öz əlləri ilə ərsəyə gətirirdilər. Qızlar cehizliklərini, oğlan anaları nişan ehtiyatını hazırlamaq üçün əsasən tikmə və toxuma üsulundan istifadə edirdilər. Tikmə hədsiz zəriflik, diqqət, səbr, səliqə tələb edən sənət sahəsidir. Məhz buna görə də tikmə əsrlər boyunca qadın məşğuliyyəti olmuşdur.

Şəki bölgəsi üçün xarakterik olan təkəlduz tikməsi isə həm qadınlar, həm də kişilər tərəfindən icra edilirdi. Əmtəə münasibətlərinin inkişafı prosesində bazanın tələbatının artması kişilərin tikmə sənətinə digər sahələri ilə də məşğul olmasına şərait yaratmışdır. Belə sənətkarlar eyni zamanda başmaqçı, çəkməçi və sərtacların sifarişlərini də yerinə yetirirdilər.

Onu da qeyd edək ki, tikmə sənəti yalnız tələbat deyil, həmçinin yüksək bədii zövqə malik qadınların duyğularının, hissələrinin ifadə vasitəsi olmuşdur. Qarabağ xanlarının

6

nəslindən olan şairə Xurşidbanu Natəvanın əl işləri öz bədii mükəmməlliyi, incə texniki icrası ilə diqqəti cəlb edir. Xurşidbanu Natəvanın Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin Etnoqrafiya fondunda mühafizə olunan bədii yaradıcılıq nümunələri Azərbaycan qadınının incə zövqünü, yüksək sənətkarlıq qabiliyyətinə malik olmasının əyani sübutudur. Vaxtilə Azərbaycanda olmuş Aleksandr Dümaya Xurşidbanu Natəvan tikdiyi pul kisəsini bağışlamışdı (7,s.5). A.S. Piralovun haqqında bəhs etdiyi tikmə isə Şuşanın zəngin ailələrindən birinə mənsub olan Böyükxanım Əbrəxanovanın əl işi olmuşdur (5, s.49).

Əsrlər boyu azərbaycanlıların məişətində özünə geniş yer tutmuş tikmə sənətinin tətbiq sahələrini aşağıdakı kimi təsnif etmək olar:

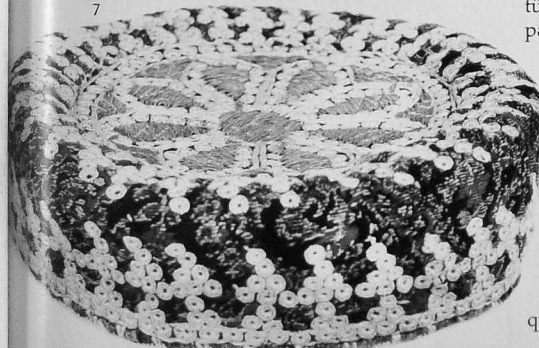
1. Geyim elementləri (köynək, küləcə, nimmə-tənə, arxalıq, araqan, şəkküləh, təsək, rübənd, uzunboğaz çəkmə, başmaq);

2. Evlərin daxili interyeri (divar bəzəyi, örtük, balışüzi, mütəkkəüzü, yük örtüyü, pərdə, pərdəbaşı, taxça pərdəsi, gərdək pərdəsi, güzgü pərdəsi, pərdə qotazı);

3. Müxtəlif məişət əşyaları (çıraqlı, üzərlik torbası, əl-üz dəsmalı, dəsmal qabı, süfrə, boxça, gərdək torbası, qayçıqabı, iynədan, qələmdan, mürəkkəbqabı üçün qovluq, kitab üzlüyü, divar qovluğu və s.);

4. Qadın və kişi aksesuarları (saatqabı, sürmədan, daraqqabı, əl yaylığı, yelpik, əl çantası, gül torbası, ətir qabı, pul kisəsi, tənəki kisəsi, qobur, patronaş, biğ başı);

5. Dini məzmunlu elementlər (namazlıq, quranqabı, möhür qabı);

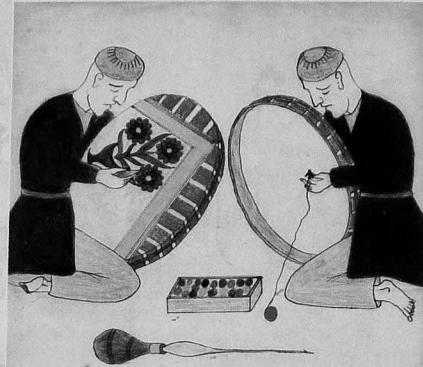

7

6. At bəzəkləri (yəhəriüstü, çul, sinəbənd).

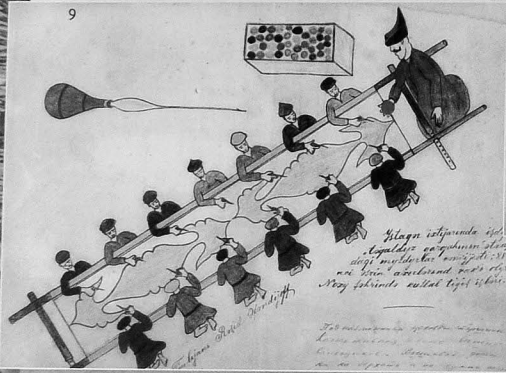
Bu məmulatların ərsəyə gətirilməsində bütün növ tikmə üsullarından geniş istifadə olunmuşdur. Bəzi hallarda bir neçə tikmə üsulunun birlikdə tətbiq olunması məmulata hədsiz gözəllik və dəbdəbə bəxş edirdi. Xüsusən pilək- güləbətın- muncuq, pilək - məlilə - muncuq - güləbətın, hamar - güləbətın - pilək, pilək - qondarma - muncuq, güləbətın - quşgözü üsullarının sintezindən yaranan tikmələr bədii cəhətdən daha kamil sənət əsərinə çevrilirdi.

Əsrlər boyu güləbətın tikmə üsulunda material kimi metal (qızıl, gümüş, mis) tellərdən, təkəlduz, doldurma, quşgözü və hamar tikmə üsulunda isə ipək saplardan istifadə edilmiş

Şey bir növ təqəllüq sənəti sayılır. Bu sənət isə rəssam təqəllüq sənətidir. Şeyiyanı təqəllüq sənətidir.

Şey sənəti, Şeyiyanı sənətidir. Şeyiyanı sənəti, Şeyiyanı sənətidir. Şeyiyanı sənəti, Şeyiyanı sənətidir.

çalar üzərində isə güləbətın telləri ilə icra olunurdu. Belə məmulatlardan XX əsrin əvvəllərində Şəkiddə yüksək bədii zövqlə hazırlanmış taxça pərdələrini xüsusi qeyd etmək istərdik (EF9586; EF 9587). Yaşıl rəngli qanovuz parça üzərində qızılı tellərlə, təkəlduz üsulu ilə işlənmiş məmulat evlərin daxili interyerinin bəzədilməsi üçün nəzərdə tutulmuşdur. Pərdənin aşağı hissəsinə güləbətın saçaq əlavə olunmuşdur ki, bu da onun estetik təsirini daha da artırmışdır.

Digər tikmələr bütün növ parçalar üzərində icra olunurdu. Tirmə parçasına əsasən ənənəvi baş geyimləri olan araqçın və şəbkülahlarda təsadüf olunur. Bu geyimlərin bədii tərtibatında yalnız güləbətın və quşgözü tikmə üsulundan istifadə olunurdu. Çünki bu tikmələrin sintezi məmulata tələb olunan möhkəmliyi verirdi. Quşgözü tikmə üsulunda istifadə olunan "keci" adlı ipək saplar ipəkçiliklə məşğul olan qadınların şəxsi təsərrüfatlarında becərdikləri baramalardan hasil edilirdi.

Etnoqrafiya fondunun materiallarına əsaslanaraq deyə bilərik ki, baramadan həmçinin təbii halda qondarma tikmə üsulunda bəzək elementi kimi də istifadə olunmuşdur. Məsələn: Fonda daxil olmuş qovluq nümunəsində (EF 6776) yarpaq, gül, budaq, dibçək rəsmlərinin təsvirlərində mate-

rial kimi barama tətbiq edilmişdir. Bu tikmədə məlilə, pilək kimi materiallar əlavə edilməklə gül dəstələri təsvir olunmuşdur. Tikmədə baramanın kənarları dilikli kəsilərək yarpaq, ortadan kəsilərək ləçək, ulduzvari kəsilərək çiçək, dörd-bucaq kəsilərək budaq formasına salınmışdır. İlk baxışda çox sadə görünən qovluğun hazırlanma üsulu tikmə sənətində yenilik hesab oluna bilər.

2011-ci ildə fonda daxil olan digər bir tikmə nümunəsində də təbii materiallardan istifadə olunması diqqəti cəlb edir (EF 9752). XX əsrin əvvəllərinə aid olan bu tikmə süjetlidir. Tikmədə təbii saç, ceyran dərisi, ipək parça hissəcikləri və ipək sapdan istifadə edilməklə "Leyli və Məcnun"dan bir epizod təsvir olunmuşdur.

12

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, tikmə sənətinin inkişafı başmaqçılıq, çəkməçilik, sərraclıq sənətləri ilə daim qarşılıqlı əlaqədə olmuşdur. Bu sənətkarlar, eyni zamanda, başmaq üzlüyü, uzunboğaz çəkmə və yəhər bəzəklərinin bədii tərtibatı üçün sifarişlə işləyən tikmə ustalarına mürciət edirdilər.

Məlum olduğu kimi, Azərbaycan tikmə sənətində də müxtəlif heyvan, insan və nəbati naxışların təsvirləri tətbiq edilmişdir. Bu təsvirlərin tarixi çox qədimdir. Azərbaycan tikmələrində daha çox təbii təsvirlərə rast gəlinir. Həndəsi, astral və zoomorf təsvirlər xalqımızın ətraf aləmə münasibətini, dünyagörüşünü, mifik təsəvvürlərini əks etdirir. Tikmə nümunələrində rast gəlinən naxışlar dekorativ-tətbiqi sənətin digər sahələri ilə (xalçaçılıq, zərgərlik, misgərlik, basmaqəlib və s.) əlaqədardır. Bu isə xalq yaradıcılığında mədəni varisiyyəyə işarədir. Başqa sözlə, təsvir olunan rəsm və motivlər eyni üslubun bir xalqa məxsus olduğu, bir kökdən qaynaqlandığına şahadətdir. Ulularımızın miras qoyub getdiyi ölməz tikmə sənəti ümumbəşəri əhəmiyyət daşıyır. Bu əsərlər hər birimizə zəngin sənət ənənələrimizlə fəxr etmək imkanını verən, xalqımızın dünya mədəniyyəti xəzinəsinə bəxş etdiyi layiqli töhfələrdəndir.

11

13

10

101

14

1. Taxça pərdəsi. Təkəlduz-güləbatın tikmə. XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəlləri. Şəki.
- 2-3. Qədim Mingəçevirdən tapılmış V-VII əsrlərə aid tikmə nümunəsi.
4. Araçqın. Güləbatın-quşgözü tikmə. XIX əsrin sonu. Bakı.
5. Yəhəraltı. Təkəlduz tikmə. XIX əsr. Tabriz.
6. Tənbəki kisəsi. Təkəlduz-güləbatın tikmə. X. Natəvanın əli işi. XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəlləri. Şuşa.
7. Araçqın. Güləbatın-quşgözü tikmə. XIX əsr. Şuşa.
- 8-9. Rəşid bəy Əfəndi. "Təkəlduz tikan kişilər". 1928-ci il. Şəki.
10. Dəri üzərində tikmə. İpək sapla doldurma. XIX əsr.
11. Qəbur. Təkəlduz tikmə. XIX əsrin sonu. Şəki.
12. Balışüzü. Pələk-güləbatın tikmə. XX əsrin əvvəlləri. Şəki.
13. Mücrü. Muncuq tikmə. XIX əsr. Şuşa.
14. Divar bazayı. Güləbatın tikmə. XIX əsr. Şuşa.

Mənbələr:

1. G. Abdulova. Azərbaycan zərgərlik sənətinə dair. MATM, 2008, s. 379-388
2. Kitabı-Dədə Qorqud. Bakı, 1988
3. G.Əliyeva. Tikmə sənəti. Azərbaycan etnoqrafiyası. 3 cildə. I cild. S. 496-500
4. Rəsim Əfəndiyev. Azərbaycanın bədii sənətkarlığı dünyə muzeylərində. Bakı, 1980
5. А.С.Пиралов. Краткий очерк кустарных промыслов Кавказа. Тифлис, 1900
6. А.Мустафəyев. L. Kərimov adına Azərbaycan Xalçası və Xalq Tətbiqi Sənəti Dövlət Muzeyinin bədii tikmə nümunələri haqqında. Təsviri və dekorativ-tətbiqi sənət məsələləri, № 1(3)
7. Xurşidbanu Natəvan-180. AMEA MATM. Akademik Nailə Vəlixanlının redaktorluğu ilə. Bakı, 2012

Gulzada Abdulova
Doctor of Philosophy on History

Azerbaijani embroidery

Key words: embroidery, pilek (bangle), perek, zerendaz, gulebetin (gold, silver thread), reje, hedde, bashmaguzluyu, boots, saddle decorations.

Summary

The article features one of the ancient art fields of Azerbaijan: embroidery; its types, the most ancient embroidery samples obtained from archeological excavations, and valuable remains of embroidery found in a monument attributed to the XII century that is called "Gaytag" embroidery today. In addition, information about rare embroideries protected at the National Museum of History's Ethnography Foundation is provided. Embroidery samples are classified in accordance with their usage in daily life, carried out on the basis of the Foundation's materials.

Гользада Абдулова
доктор философии по истории

Азербайджанские вышивки

Ключевые слова: вышивка, плоские пуговицы, блёстки, зерендаз, канитель, редже, хедде, украшения башмаков, сапожки, украшения для седла.

Резюме

В статье речь идёт об одном из древних видов искусства Азербайджана – вышивке и её видах, в том числе о самых древних образцах этого искусства, найденных во время археологических раскопок. Здесь также даётся информация о найденных в памятнике XII века остатках одного из видов вышивки, определяемой сегодня как «гайтаг». В то же время в статье говорится об уникальных вышивках, хранящихся в Этнографическом фонде Национального музея истории Азербайджана, на основе материалов этого фонда проводится классификация образцов вышивки по их назначению в использовании в быту.